

The Study of the Authenticity of the Old Burzō-nāma Sections and its Relation with Ferdowsi's Shāh-nāma (Based on the Textual Criticism of its Manuscripts)

Farzad Ghaemi *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

Abstract

The Burzō-nāma is one of the most famous epics after the Shāh-nāma, which, despite the recent studies of the last two centuries, there are still many uncertainties about it. The small or old Burzō-nāma, the first part of this two-part epic, has remained largely an annexed story to the Shāh-nāma. This research, for the first time, has tried to clarify the textual relations of this work with Shāh-nāma by analyzing more than 50 manuscripts of Burzō-nāma, based on textual criticism. According to these results, the author of the work wrote the text in the continuation of the story of “Bijan and Manije”. Although at the beginning of the story, with flashback technique, he briefly reminded her mother's pregnancy and her birth to continue Sohrāb's fate. Due to contradictions in the text, in most manuscripts, the scribes deleted this primitive reminder. But in a small number of manuscripts, they transferred it to the continuation of “Rostam and Sohrāb”, and changed the king of Iran from Kei-khosrow to Kāvus. They also deleted the “Soosan” episode and added an episode about the death of Borzō at the end of the story. Of the four episodes of the poem, the only annexation to the poetry is the episode of the death of Borzō, which was not in the original manuscript, and no mention was made of his death. For this reason, the ending of the poem was an open-end and another poet has been able to continue it.

Keywords: The Old Burzō-Nāma, Shāh-Nāma, Kōsaj, Manuscript, The Textual Criticism.

---

* Corresponding Author: ghaemi-f@um.ac.ir

How to Cite: Ghaemi, F. (2022). The Study of the Authenticity of the Old Burzō-nāma Sections and its Relation with Ferdowsi's Shāh-nāma (Based on the Textual Criticism of its Manuscripts). *Literary Text Research*, 26(91), 179-202. doi: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

بررسی اصالت بخش‌های مختلف برزنامه کهن و نسبت متنی اثر با شاهنامه فردوسی؛ بر مبنای نقد متن‌شناختی نسخ منظومه

فرزاد قائمی* استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

چکیده

«برزنامه» از مشهورترین حماسه‌های پس از شاهنامه است که با وجود مطالعات دو سده اخیر، هنوز در موردش ابهامات بسیاری باقی است. برزنامه کوچک یا کهن، بخش اول این حماسه دویخی، بیشتر به عنوان یک داستان الحاقی به شاهنامه باقی مانده است. این جستار برای نخستین بار با بررسی بیش از ۵۰ نسخه متن و طبقه‌بندی، نقد و تحلیل داده‌های آن‌ها، رابطه متنی اثر با شاهنامه را روشن کرده است. مطابق این یافته‌ها، سراینده اثر، متن را در ادامه داستان بیژن و منیژه سروده بود؛ اگر چه در ابتدای داستان با تکنیک فلش‌بک، بار گرفتن و تولد او را در ادامه سرنوشت سهراب به اختصار یادآوری کرده بود. با توجه به تناقض‌های موجود در متن -در غالب نسخ- کاتبان این یادآوری ابتدایی را حذف کردند و در اقلیتی از نسخ، آن را به ادامه رستم و سهراب منتقل و بخش سوسن را حذف کرده، شاه ایران را از کیخسرو و به کاوس تغییر داده، روایتی درباره مرگ برزو به انتها افزودند. از چهار بخش منظومه، تنها بخش الحاقی همین روایت مرگ برزوست که در نسخه مادر وجود نداشته، اشاره‌ای نیز به مرگ وی نشده بود. به همین دلیل، منظومه پایان باز داشته، شاعری دیگر آن را ادامه داده بود.

کلیدواژه‌ها: برزنامه کهن، شاهنامه، کوسج، نسخه، نقد متنی.

مقدمه

برزونامه کهن از تحسین شده‌ترین منظومه‌های حماسی پس از فردوسی است که تا نیمه دوم قرن ۱۸ میلادی که از هند به فرانسه رفت، تنها به عنوان بخشی از شاهنامه شناخته می‌شد و اول‌بار در تصحیح ماکان به عنوان بخشی الحاقی شناخته شد. البته ابتدا به خاطر اشتباه فهرست‌نویس فرانسوی (بلوشه^۱) به شاعر قرن ۵-۶، عطایی رازی منسوب شد تا اینکه در مطالعات معاصر در تحقیقات پژوهشگرانی مثل دوبلوا^۲، سلمی، نحوی و ون‌دیرگ^۳، ضمن تصحیح اشتباهات قبلی، دوبخشی بودن اثر و تعلق دو بخش کوتاه (قدیم) و بزرگ (جدید) آن به دو سراینده به نام‌های شمس‌الدین محمد کوسج در قرون ۷-۸ و شاعری با تخلص «عطایی» در حوالی قرن ۱۰ ثابت شد^۴. با وجود این تحقیقات قابل توجه، هنوز ابهامات زیادی درباره این متن وجود دارد و اطلاعات متناقض، در مورد هر دو بخش آن بسیار زیاد و دانسته‌ها در سطوح مقدماتی است. در این جستار به چند مورد از اصلی‌ترین این ابهامات پرداخته می‌شود.

آنچه درباره برزونامه کهن مسلم است، اینکه این متن، خیلی زود وارد نسخ شاهنامه فردوسی شد و به همین دلیل تا امروز تنها یک نسخه کامل مستقل از آن شناسایی شده است (نسخه کمبریج^۵). نگارنده معتقد است، متکی بودن تحقیقات بر منابع غیرمستقیم از دلایل این ابهامات است و به همین علت، مطالعه خود را بر نسخ متن استوار کرده، کوشیده است بر پایه نقد متن شناختی نسخ برزونامه کهن، به چند پرسش بنیادین پاسخ دهد.

۱. پرسش اصلی پژوهش

با توجه به نقش برزونامه کهن به عنوان یک حماسه ثانویه در ادامه شاهنامه در نسخه مادر برزونامه کوسج، این سراینده چه نسبتی بین حماسه دوم و «محمور طولی» و «زمان» رخدادها

1. Blochet, E.

2. Blois, F. De.

3. Van den Berg, G.

۴. برای سیر تحقیقات در مورد برزونامه، به مقدمه نحوی بر تصحیح اثر و مقاله او در این رابطه و مدخل «برزونامه ۲»

ایرانیکا از ون‌دیرگ (ر.ک: کتاب‌نامه) و برای اطلاع از دو نسخه جدید محتوی نام کوسج، به مقاله قائمی. که بر پایه

اسناد و محاسباتی نو این شاعر را متعلق به سده هفتم می‌داند. رجوع کنید (۱۳۹۹: ۱۲۲-۱۴۹).

5. Cambridge Manuscript, No. Kings Ms.56.

در حماسه نخست برقرار کرده بود؟ (داستان برزو در ادامه کدام داستان‌های شاهنامه سروده شده است؟)

- شکی نیست، ملحقات شاهنامه، هر کدام در جای مشخصی بدین کتاب ملحق شده‌اند با این وجود، علت دوگانگی جایگاه نسخه الحاقی برزوناامه در نسخ شاهنامه فردوسی چه بوده است؟

- بر مبنای داده‌های مستخرج از نسخ متن از چهار بخش داستان (آشنایی سهراب و شهرو و تولد برزو/ داستان رستم و برزو/ داستان سوسن/ فرجام برزو)، کدام بخش‌ها اصالت دارد؟ (یعنی در نسخه مادر به همین شکل وجود داشته است؟) و کدام بخش الحاقی بوده، بعدها از قلم افراد دیگر افزوده شده است؟

۲. پیشینه پژوهش

در میان تحقیقات متنوع انجام شده درباره برزو، تنها دو مقاله به بخشی از مسأله تحقیق جستار حاضر نزدیک تر است. یکی ون‌دبرگ که نسخ برزوناامه را به دو بخش الحاقی و مستقل تقسیم کرده، برزوناامه‌های مستقل را متشکل از نسخ کوتاه و بلند و نسخ کوتاه را همانا برزوناامه‌های الحاقی به شاهنامه فردوسی می‌داند و آن‌ها را دو بخش می‌کند: عمدتاً پس از «بیژن و منیژه» و قبل از «یازده رخ» و برخی نیز پس از «رستم و سهراب» و قبل «سیاوش» آمده‌اند. او در توضیح علت این دوگانگی، اصل داستان برزو را دو بخش می‌داند: بخش اول از تولد تا مرگ برزو و فاقد بخش سوسن رامشگر و مربوط به دوره کیکاووس بوده، بعد از رستم و سهراب قرار داشته است. بخش دوم نیز از دیدار برزو و افراسیاب تا شکست افراسیاب و حاوی داستان سوسن و مربوط به دوره کیخسرو بوده، بعد از بیژن و منیژه قرار داشته است. بدین ترتیب در نسخه مادر، برزوناامه بعد از رستم و سهراب بوده، بعدها به بعد بیژن و منیژه منتقل شده بود. از بخش‌های داستان نیز سوسن رامشگر الحاقی بوده، بقیه داستان، حتی روایت مرگ برزو، اصالت داشته، کل داستان نیز در دوره کیکاووس رخ می‌داده است (ون‌دبرگ، ۲۰۱۱).

غفوری نیز در مقاله‌ای، روایت مرگ برزو را بر مبنای سه نسخه تصحیح کرده^۱، شکل اصلی آن را روایتی اصیل، اما مفقوده، سروده‌ی شاعر اولیه دانسته و معتقد است، مردم و نقالان برای زدودن خاطره‌ی این پایان بد که مشابه پایان سهراب تلخ بود، آن را زدودند [در حالی که اصلاً ضرورتی نداشت از اول آن را بسرایند] و با گسترش داستان، بخش‌هایی مثل سوسن رامشگر را به آن الحاق کردند، اما چون روایت مرگ برزو فراموش نشده بود، کاتب یا شاعری، روایت مرگ برزو را با زبانی سست‌تر از نو سروده به واسطه‌ی وی به برخی نسخ افزوده شد (غفوری، ۱۳۹۵).

این جستار می‌کوشد در مسیر پاسخ دو پرسش اول پژوهش، یافته‌های دو پژوهشگر اخیر را نیز به گواه داده‌های مستخرج از نسخ برزوانه ارزیابی کند. برای این منظور، طبقه‌بندی شکلی نسخ برزوانه کوچک یا کهن یا اول را (در قیاس با برزوانه بزرگ یا جدید چنین نامیده شده است) در مقاله دیگری از قائمی اساس قرار داده است. این مقاله، ۵۴ نسخه برزوانه کهن را که عمدتاً به نسخ شاهنامه ملحق شده‌اند، شناسایی کرده، اشکال متنی آن‌ها را در سه صورت نسخ برزوانه «مستقل»، «مجموعه‌ای» (شامل چند متن حماسی در یک مجلد: به مثابه یک جنگ، مجموعه یا بیاض) و «شاهنامه‌ای» (نسخه شاهنامه فردوسی حاوی روایت الحاقی برزوانه) طبقه‌بندی کرده است (قائمی، ۱۳۹۸). نوع‌شناسی آن مقاله، «شکلی» و براساس شکل الحاق یا عدم الحاق منظومه به شاهنامه یا داستان‌های حماسی دیگر انجام شده است، اما نوع‌شناسی مقاله حاضر «ساختاری» است و جایگاه متفاوت داستان برزو در ترتیب استقرار داستان‌های نسخ شاهنامه را توصیف و دلایل این تنوع استقرار را تحلیل کرده به دو پرسش اول پژوهش پاسخ خواهد داد.

در ادامه، به پرسش سوم پژوهش؛ یعنی الحاقی بودن یا اصالت بخش‌های برزوانه کهن (تفکیک بخش‌های اصلی سروده کوسج از ملحقات دیگران) پرداخته خواهد شد؛ بدین ترتیب، از حیث انگیزه‌شناسی نیز مقاله شاره شده به اثبات انگیزه کوسج برای الحاق برزوانه به شاهنامه پرداخته بود، اما این جستار به شناخت انگیزه‌های الحاق و دستبرد ثانوی شاعران در خود متن برزوانه پرداخته است (الحاق در الحاق).

۱. قائمی نیز این روایت را البته بر مبنای ۶ نسخه خطی تصحیح کرده، برخلاف غفوری از روایت مرگ برزو، به عنوان روایتی الحاقی یاد کرده است (۱۳۹۶: ۴۰۵-۴۲۱)

۳. روش^۱

در این جستار، برای تعیین مسأله اصالت و الحاق بخش‌های داستان برزو از نقد متنی^۲ نسخ متن استفاده خواهد شد؛ زیرا هیچ نسخه‌ی اصیل و بدون تحریفی از متن برزونا مه موجود نیست تا بتوانیم درباره‌ی اصالت سبکی ابیات دیگر نسخ نسبت به نسخه‌ی مادر حکم قاطع دهیم. در نقد متنی، طبقه‌بندی نسخ^۳ بر مبنای طرحی انجام می‌شود که برآیند مسیر تطور متن از نسخه‌ی مادر (دست‌نوشته نویسنده) تا صورت‌های نهایی را دربربگیرد. اصولاً طبقه‌بندی نسخ، نخستین گام در مسیر بازسازی صورت اصلی یک متن کهن و تشخیص میزان اصالت بخش‌های مختلف آن است که اولویت‌بندی ضبط‌ها و روش‌گزینش و ترجیح منتقد را در دامنه‌ی تنوع ضبط‌ها میسر می‌سازد. این طبقه‌بندی، باعث می‌شود تا در قالب هر «طبقه» از نسخ، یکی از «اشکال متنی»^۴ موجود در نسخ اثر و ضبط‌های منتزع از آن مشخص شده، تحلیل انواع صورت‌های متنی اثر در انتخاب صورت اولیه از ثانویه بسیار مفید خواهد بود (ر.ک: ارمان^۵، ۲۰۰۶ و الدون^۶ و همکاران، ۱۹۹۳).

در این جستار با نقد متن شناختی نسخ برزونا مه کهن، طبقات شکلی سه‌گانه‌ی نسخ (مستقل، مجموعه‌ای و شاهنامه‌ای) تحلیل و سپس داده‌های متون بر مبنای سؤالات تحقیق استخراج شدند تا نتایج به صورت کیفی مشخص شود.

در شکل متنی نسخه «مستقل»، کهن‌ترین نسخه شناخته شده اثر، نسخه دانشگاه کمبریج، مورخ ۸۲۹ هـ.ق. است که نسخه اساس بهترین تصحیح موجود (نحوی، ۱۳۸۷) بوده است. نسخه مستقل دوم، نسخه ۴۹۷ کتابخانه ملی پاریس با عنوان سوسن‌نامه است که تنها داستان سوسن را داشته از سبک تحریر سرلوحه و انجامه‌اش می‌توان فهمید به دست کاتبی زرتشتی از پارسیان هند نگارش یافته، شاید بخشی از مجموعه بزرگ‌تری بوده است.

در شکل متنی نسخه «مجموعه‌ای»،^۳ نسخه شاخص یافت شد: نسخه C.26 بادلیان^۷ متعلق به سده یازدهم - دوازدهم شامل منظومه‌های سام‌نامه، کُک کوهزادنامه، بهمن‌نامه،

-
1. Method
  2. The Textual Criticism
  3. The classification of Manucrypts
  4. Text-forms
  5. Ehrman
  6. Eldon
  7. Bodleian Manuscript No. C.26

برزونامه و بانو گشسب نامه. نسخه شاهنامه مجلس به شماره ۱۳۴۹۳، محتوی منظومه الحاقی بیر بیان، نبرد رستم و هیولای دریایی پتیاره دیو، نبردهای مازندران و هفت خان، رستم و سهراب و در انتها داستان برزو که از کشته شدن پیلسم بیشتر ادامه نیافته است. نسخه Or.2926 موزه بریتانیا، محتوی اندکی از ابتدای شاهنامه و ۹ داستان گرشاسب نامه/اسدی، سام نامه، گک کوهزاد، بیر بیان، پتیاره، شبرنگ نامه، فرامرنامه، رستم و سهراب (محتوی اپیزود الحاقی سوگواری و لشکرکشی تهمینه به سیستان و در نهایت آشتی با رستم و زادن فرامرز)، داستان برزو و همچنین داستان سیاوش است. به نسخ مجموعه ای داستان برزو، نسخ برزونامه جدید منسوب به عطایی را نیز باید افزود که متن کوچک را قبل از متن جدید آورده اند. از جمله نسخه شماره ۴۹۹ برزونامه کتابخانه پاریس (نسخه دوپرن)، مورخ ۱۰۷۳ که بعد از نقل بخش هایی از پایان رستم و سهراب و ماجرای تهمینه، مرگ سهراب را به نسخه کاملی از داستان برزو متصل کرده است و نسخه شماره ۲۷۶۹ دانشگاه تهران محتوی چاپ سنگی برزونامه در هند، متعلق به سده نوزدهم و احتمالاً مرتبط با جامعه پارسیان بندر سورت (که در تصحیح نحوی با شناسه ن لحاظ شده بود).

در شکل متنی نسخ «شاهنامه ای»، ۴۷ برزونامه ملحق به شاهنامه فردوسی شناسایی شد که بخش عمده نسخ این متن را تشکیل می دهند. عدم وجود نسخ مستقل کامل از این متن، غیر از یک مورد که آن نیز بعید نیست از روی نسخه ملحق به شاهنامه کتابت شده باشد، نکته ای مهم در شناخت متنی است که از ابتدا به صورت ملحق و غیرمستقل رشد کرده است. در نتیجه شناخت رابطه میان این دو متن، مهم ترین مسأله در شناخت این متن خواهد بود.

۴. یافته ها

در این بخش، بر مبنای نسبت متنی میان دو متن برزونامه کهن و شاهنامه فردوسی، مجموع نسخ سه طبقه شکلی فوق به دو دسته ساختاری (بر اساس جای داستان در ساختار شاهنامه) تقسیم بندی می شوند:

۴-۱. نسخ شاهنامه ای برزونامه بین «بیژن و منیژه» و «یازده رخ» (وضعیت ۱) از ۴۷ نسخه برزونامه ملحق به شاهنامه (که در این جستار از آن ها با عنوان نسخ «شاهنامه ای» یاد شده است)، در ۴۰ نسخه، داستان برزو بین داستان بیژن و منیژه و یازده رخ (در برخی نسخ: دوازده رخ) گنجانده شده است. قدیم ترین نسخ برزونامه شاهنامه ای در بین این نسخ

جای می‌گیرند. در کنار نسخه اقدم کمبریج، چهار نسخه قرن نهمی دیگر نیز شناسایی شدند: نسخه سنت پترزبورگ با شماره ۱۶۵۴، مورخ ۸۴۹ هـ.ق. که در شمار نسخ مورد استفاده جلال خالقی مطلق در تصحیح شاهنامه فردوسی نیز بوده است (با شناسه ل ۲) و با وجود شناخته شده بودن در هیچ یک از تصحیح‌های متن، حتی تصحیح نحوی که بهترین تصحیح موجود است، استفاده نشده است و نسخه موزه آرشیو ملی هندوستان در دهلی نو مورخ ۸۳۱ هـ.ق. یکی از این دو نسخه تنها دو سال و دیگری ۲۰ سال با نسخه اقدم اختلاف دارند؛ با این وجود در بخش آغازین نسخ اختلاف روشنی با نسخه اقدم وجود دارد.

نسخه کمبریج در ابتدا ۱۰ بیت در نعت خداوند و در حق خواجه صحابه (ص) دارد که ۵ بیت اولش، اقتباسی ناشیانه از ابیات آغازین شاهنامه در نعت خداوند و ۵ بیت بعدش ابیاتی سست در بیان ارادت شاعر به حضرت رسول (ص) و «یاران» وی است که به هیچ وجه با دیگر ابیات منظومه که از نظر استواری در شعر حماسی فارسی کم نظیر است و به تعبیر صفا، گاه حتی به نظم فردوسی پهلو می‌زند (ر.ک: صفا، ۱۳۳۳) قابل قیاس نیست.

در دو نسخه دیگر مقدمه‌ای حدود ۱۵ بیت در مذمت آز و بیان حکمت آمده که غالباً برآمده یا آمیخته با ابیات فردوسی است، از نظر استواری با دیگر ابیات منظومه همگن و به مضمون ابیات پسین نیز مرتبط‌تر است (ر.ک: شاهنامه هند: b1۸۶؛ شاهنامه سنت پترزبورگ: a1۳۶). این مقدمه در دو نسخه دیگر قرن نهمی شاهنامه محتوی برزنامه، نسخه MS.9 رایلند منچستر و نسخه ش. ۲۵۷ دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی نیز حضور دارد.

در این ۴۰ نسخه که داستان برزو بین بیژن و منیژه و یازده رخ قرار گرفته است با افزودن ابیات واسطه ذیل به پایان داستان بیژن و منیژه، دو داستان به هم متصل می‌شوند:

به پایان رسانیدم این داستان	بدان سان که بشنیدم از باستان ^۱
چو از کار بیژن سخن ساختم	به برزوی سهراب پرداختم ^۲

۱. البته بیت اول با تفاوت‌هایی در نسخ اشاره شده است و در برخی نسخ، به جای آن این بیت است:

زبان اندر آرم به شعر دری که گشت این گزین داستان، اسپری

(شاهنامه هاروارد، ش. ۷۸: ۵۵۲؛ آستان قدس ش. ۳۱۲۸۲: ۱۸؛ کتابخانه ملی ش. ۶۲۳۲: ۳۷۲؛ ش. ۱۱۰۳۶۳۰: ۴۲۵).

۲. نسخه هاروارد: در ساختم؛ ملی ش. ۱۱۰۳۶۳۰: بر ساختم.

کنون بشنو این سرسخن^۱ داستان به دانش همی باش همداستان^۲
(شاهنامه برلین ش. ۲۶۹۳۲، ۱۸۲a؛ و ش. fol.1: ۵۲۱؛ فرانسه، ش. ۴۶۹۲، ۲۰۲؛ و ش.
۲۲۲: ۲۵۳)

پس از ابیات اخیر و بعد از خطبه آغازین بیان شده با این دو بیت، داستان برزو شروع
می شود:

از آن پس که برگشت افراسیاب^۳ ز پیکار رستم، دلش پرشتاب^۴
که از بهر بیژن به توران زمین چه آمد به روی سپهدار چین
(همان)

بدین ترتیب، داستان به انتهای داستان بیژن و منیژه و شکست افراسیاب از رستم پیوند
می خورد. در متن اصلی نیز این پیوند وجود دارد و سراینده متن مادر (کوسج) قصد داشته،
داستان را از نظر زمانی در ادامه داستان بیژن و منیژه روایت کند. در عین حال، در نسخه
کمبریج، بین مقدمه و دو بیت اخیر، ۷۵ بیت وجود دارد که آشنایی سهراب با شهر و در
شنگان (در مسیر لشکرکشی به ایران) و بار گرفتن شهر و از او، برزو را و زادن برزوی سهراب
را در برمی گیرد. در تمام نسخ این بخش، این ابیات حذف شده اند؛ غیر از یک نسخه، شاهنامه
MS.Hamilt260 برلین، متعلق به سده ۱۲-۱۳. البته در این نسخه نیز این بخش با قلمی ریز
و متفاوت در حاشیه به متن افزوده شده، احتمالاً بعدها الحاق شده است. بنابراین کاتبان بعضاً
از ناقص بودن متن در روایت خود مطلع بودند؛ پس دلیل حذف بخشی مهم از داستان چه
بوده است؟

بر مبنای قراین می توان گفت که این رویکرد به این علت بوده است که بخش ابتدای
داستان برزو (آشنایی سهراب و شهر و تولد برزو و رشدش) متعلق به قبل از وقایع داستان

۱. نسخه ادبیات دانشگاه فردوسی: نوسخن (۲۲۱).

۲. در نسخه شاهنامه برلین fol.1 به جای هر سه بیت فوق، بیت سوم، آن هم با یک تغییر در مصرع اول آمده است: بر
این کار بیژن سخن ... (۵۲۱).

۳. نسخه کمبریج: از آن رزمگاه.

۴. نسخه کمبریج: که رستم برو کرد گیتی سیاه.

رستم و سهراب (در عصر کیکاوس) بوده است در حالی که آن‌ها این داستان را بعد از داستان بیژن و منیژه (در پادشاهی کیخسرو) روایت می‌کردند. با این حذف، تناقض موجود برطرف می‌شود؛ احتمالاً یکی از کاتبان این اصلاح را در نخستین نسخه این بخش انجام داده و این کیفیت از طریق این نسخه به دیگر نسخ شاهنامه فردوسی محتوی برزنامه تسری پیدا کرده است. برای سهولت در یادکرد از این ۴۰ نسخه محتوی داستان با کیفیت مورد بحث در ادامه جستار با عنوان «وضعیت ۱» یاد خواهد شد. از بین ۴۰ نسخه موجود در این وضعیت، ۴ نسخه متعلق به سده نهم، ۳ نسخه (۲ نسخه متعلق به کتابخانه ملی و یک نسخه به آستان قدس) سده دهم، ۹ نسخه سده یازدهم، ۱۰ نسخه سده دوازدهم و ۱۴ نسخه سده سیزدهم بوده‌اند. در جدول (۱)، اطلاعات مربوط به این نسخ، به تفکیک استخراج شده‌است.

جدول ۱. برزنامه‌های کهن مندرج در نسخ شاهنامه در وضعیت ۱ (بین بیژن و منیژه و یازده رخ)

محل نگهداری	شماره ثبت	تاریخ استنساخ ^۱	نوع نسخه	محل داستان ^۲	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
سنت پترزبورگ	۱۶۵۴	۸۴۹ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
رایلندمنچستر	ش. MS.9	سده نهم	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
آرشیو ملی هند	۱۹۷۲	۸۳۱ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
دانشگاه فردوسی	۲۵۷	سده نهم	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	+	+	
رایلندمنچستر	MS.909	۱۰۶۰ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
موزه بریتانیا	Add.272 57	۱۰۳۷ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
موزه بریتانیا	Or.4906	سده ۱۱	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
هایدلبرگ	80007	۱۲۳۵ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-
برلین	Fol.209	۱۰۷۷ ه.ق.	شاهنامه‌ای	بین بم و ۱۱	-	+	-

۱. یا تحویل: برخی نسخ فاقد انجامه مورخ برای استنساخ‌اند؛ اما در دیگر اوراق متن تقریرات مالکان درباره تحویل و ابتیاع نسخ وجود دارد که به طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.
۲. داستان بیژن و منیژه با نشانه «بم»، رستم و سهراب با نشانه «سهر»، سیاوش با نشانه «سیا» و یازده رخ با نشانه «۱۱».

ادامه جدول ۱.

مرگ برزو	داستان سوسن	تولد برزو	محل داستان	نوع نسخه	تاریخ استنساخ	شماره ثبت	محل نگهداری
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۰۰۲ ه.ق.	Fol.1	برلین
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۵۴ ه.ق.	Minutol i134	برلین
-	+	+	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۲- ۱۳	MS.Ha milt260	برلین
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۳۱ ه.ق.	MS.78	هانگتون هاروارد
+	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۲	K6410	توبینگن آلمان
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۲۲ ه.ق.	Ms.469 2	ملی پاریس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۷۲ ه.ق.	Ms.222	ملی پاریس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۱	۴۵۳	اینکلیوج (کلوز) رومانی
+	+	+	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۲۵ ه.ق.	۷۹۳	کتابخانه ملی تاجیکستان
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۳	۳۱۲۸۲	آستان قدس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۵۰ ه.ق.	a۱۴۰۵۶	آستان قدس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۴۹ ه.ق.	a۱۸۴۲۰	آستان قدس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده دهم	a۱۵۸۹۴	آستان قدس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۶۶ ه.ق.	a۴۱۲۷	آستان قدس
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۱۱۲ ه.ق.	a۴۲۴۸	آستان قدس

۱. در اصل نسخه نیست و در حاشیه با قلمی متفاوت افزوده شده است.

ادامه جدول ۱.

مرگ برزو	داستان سوسن	تولد برزو	محل داستان	نوع نسخه	تاریخ استنساخ	شماره ثبت	محل نگهداری
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۳	۱۱۰۳۶۳۰	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۱- ۱۲	۱۰۹۱۵۵۶	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۳۶ ه.ق.	۱۰۹۷۴۶۱	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۵۹ ه.ق.	۱۰۹۷۷۹۸	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۲- ۱۳	۲۲۹۴۶۷۶	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۹۳۳ ه.ق.	۱۳۲۳۱۹۴	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۳	۲۲۸۶۳۹۸	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۴۶ ه.ق.	۱۱۲۱۴۹۱	کتابخانه ملی
-	+	+	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۰۶۱ ه.ق.	۱۰۹۴۱۹۹	کتابخانه ملی
-	+	+	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۳	۱۰۹۸۱۵۱	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۰۰۸ ه.ق.	۱۲۶۷۵۰۶	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۹۴۸ ه.ق.	۱۷۳۷۴۲۲	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	۱۲۶۳ ه.ق.	۱۰۹۷۹۵۷	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۳	۱۱۲۴۶۱۸	کتابخانه ملی
-	+	-	بین بم و ۱۱	شاهنامه‌ای	سده ۱۱- ۱۲	-	کراچی (مینوی)
-	-	-	ملحقات (اصل: بعد بم)	شاهنامه‌ای	۱۲۷۲ ه.ق.	تصحیح ماکان	شاهنامه چاپ سنگی بمبئی

۲-۴. نسخ شاهنامه‌ای و مجموعه‌ای برزوانه بین «رستم و سهراب» و سیاوش (وضعیت ۲)

در برخی نسخ شاهنامه «داستان برزو» به بعد از «رستم و سهراب» که طبیعتاً آغاز زندگی برزو را دربرمی‌گرفته، منتقل شده است. البته این نسخ نسبت به کل نسخ شاهنامه‌ای حاوی داستان برزو بسیار اندک و از حیث زمانی نیز بسیار متأخرند. از بین ۴۷ نسخه برزوانه شاهنامه‌ای، تنها ۷ نسخه در این بخش‌اند که قدیم‌ترین آن‌ها به قرن دهم تعلق دارد. غیر از نسخه ناقص ش. ۳۲۱۸-II کتابخانه سلطنتی مادرید به تاریخ ۹۰۱ ه.ق. که تنها محتوی بخش کوتاهی از برزوانه و از حیث قلت متن، قابل اعتنا نیست، قدیم‌ترین نسخ این بخش، شاهنامه ش. ۱۰۹۱۶۵۱ کتابخانه ملی مورخ ۹۵۹ ه.ق. است که کامل‌ترین نسخه و در شناخت این وضعیت بسیار بنیادین است. این نسخه داستان برزو را از ماجرای سهراب و شهر و تا انتهای منظومه با حفظ داستان سوسن داشته، علاوه بر آن روایت الحاقی مرگ برزو را نیز در انتها دارد.

بقیه نسخ شاهنامه‌ای این بخش (نسخه ش. MS.841 رایلند منچستر مورخ ۱۰۸۱ ه.ق.)، دو نسخه کتابخانه ملی، مورخ ۱۰۳۳ و ۱۰۵۶، شاهنامه مورخ ۱۰۱۳ ق. واتیکان، ش. ۴۲۵۲ برلین مورخ ۱۰۴۲ ق. و نسخه سده سیزدهمی ش. ۱۱۰۲ مجلس) در عین حال که نسبت به نسخ وضعیت ۱، ۷۵ بیت مربوط به داستان سهراب و شهر و تولد برزو را با ابیات کمتر یا بیشتر از آن میزان دارند، اما جملگی فاقد داستان مهم و اصیل سوسن رامشگرند؛ از حیث حجم نیز منظومه در این شش نسخه گاه کمتر از ۳۰۰۰ بیت است؛ در حالی که حجم اقدم نسخ متن بیش از ۴۰۰۰ بیت بود. در این بخش از نسخ شاهنامه‌ای داستان برزو که در ادامه با عنوان «وضعیت ۲» از آن‌ها یاد خواهد شد، دو بیت واسط نیز تغییر کرده است:

چو سهراب و رستم کنون شد به سر	به برزوی و رستم ببندم کمر
چنین خواندم از نامه باستان	که بنوشته بود از گه راستان...

(شاهنامه مجلس ۱۱۰۲)

در پایان نیز ابیات واسط دیگری بین این داستان و داستان سیاوش هست که با تفاوت‌هایی در نسخ تکرار می‌شود:

به پایان رسید این چنین داستان   شنو بعد از این، قصه باستان
چو از کارِ برزو بپرداختم   به سوی سیاوخش رو آختم
(شاهنامه کتابخانه ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱، ۹۵۹ ق.)

با توجه به اینکه در نسخ وضعیت ۲، همچون نسخ مجموعه‌ای و نسخ ملحق به برزنامه جدید، داستان برزو ادامه داستان رستم و سهراب است، می‌توان این سه شکل نسخ را در کنار هم قرار داد. همچنین در برخی نسخ مجموعه‌ای (مثل نسخه بادلیان و ش. ۱۱۰۲ مجلس)، بخش سوسن رامشگر حذف شده است که از این حیث نیز بین این دو شکل نسخ شباهت وجود دارد. البته بخش مقدمه داستان برخلاف نسخ وضعیت ۲ در نسخ مجموعه‌ای - غیر از یک نسخه (نسخه مورخ ۱۱۰۲ مجلس) - بیان شده نیست. در نسخ برزنامه‌ای نیز داستان برزو دنباله سهراب است، اما هر دو بخش مقدمه و سوسن در متن این نسخ وجود دارد. تنها تفاوت روشن نسخ مجموعه‌ای یا نسخ ملحق به برزنامه جدید با وضعیت ۲ روایت «مرگ برزو» است؛ این اپیزود که یک روایت غیراصیل و الحاقی است به هیچ یک از این دو نوع نسخ مجموعه‌ای یا ملحق به برزنامه جدید وارد نشده است. البته چنان که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، روایت مرگ برزو در دو نسخه از نسخ وضعیت اول نیز وجود داشت: نسخ ش. ۷۹۳ کتابخانه ملی تاجیکستان مورخ ۱۱۲۵ هـ.ق. و ش. K6410 کتابخانه توینگن آلمان متعلق به سده ۱۲. در مورد این دو نسخه باید گفت که با توجه به دسترسی کاتبان به هر دو نوع نسخ ۱ و ۲ و تلاش برخی کاتبان برای تکمیل متن و افزایش حجم آن که زمانی نوعی ارزش برای ناسخ بود، احتمالاً کاتب با ترکیب دو نوع از نسخ به این شکل ترکیبی دست یافته است.

جدول (۲) اطلاعات مجموع این نسخ به تفکیک مقایسه و توصیف شده است.

---

۱. روایت الحاقی در نسخه توینگن تفاوت بارزی دارد. این نسخه، پیش از ماجرای نبرد برزو و مه‌راس دیو، به عشق برزو به دختر مه‌راب کابلی و ازدواج این دو و قصد برزو و مه‌راب برای شکار در کابل می‌پردازد که در حین همین شکار، برزو از جمع جدا شده، با غار دیو سیاه مواجه شده، به نبرد با وی می‌پردازد (بی تا: ۶۶۷-۶۷۰).

جدول ۲. برزنامه‌های کهن مندرج در نسخ وضعیت ۲ (بین رستم و سهراب و سیاوش)،
مجموعه‌ای و ملحق به برزنامه جدید

محل نگهداری	شماره ثبت	تاریخ استنساخ	نوع نسخه	محل داستان	تولد برزو	داستان سوسن	مرگ برزو
کتابخانه واتیکان	Add.27257	۱۰۱۳هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	+
سلطنتی مادرید	II-3218	۹۰۱هـ.ق	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	-
برلین	۴۲۵۲	۱۰۴۲هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	+
رایلندمنچستر	MS.841	۱۰۸۱هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	+
کتابخانه ملی	۱۰۹۱۶۵۱	۹۵۹هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	+	+
کتابخانه ملی	۱۲۶۱۳۵۷	۱۰۳۳هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	+
کتابخانه ملی	۱۰۹۱۸۵۴	۱۰۵۶هـ.ق.	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	+
مجلس	۱۱۰۲	سده ۱۳	شاهنامه‌ای	بین سهر و سیا	+	-	-
مجلس	۱۳۴۹۳	۱۲۳۵هـ.ق.	مجموعه‌ای	بعد از سهر (انتهای کتاب)	-	+	-
بادلیان	C.26	سده ۱۱-۱۲	مجموعه‌ای	بین بهمن نامه و بانوگشسب نامه	-	-	-
موزه بریتانیا	Or.2926	۱۲۴۶هـ.ق	مجموعه‌ای ^۱	بین سهر و سیا	-	+	-
ملی پاریس	۴۹۹	۱۰۷۳هـ.ق.	برزنامه جدید	در ادامه سهر	+	+	-
چاپ سنگی هند	۲۷۶۹	سده ۱۳	برزنامه جدید	در ادامه سهر	+	+	-

در بخش پایانی جستار، نتایج مستخرج از نسخ برزنامه کهن بر مبنای سوالات و اهداف جستار تحلیل خواهد شد.

۱. البته این نسخه از نظر شکلی نسخه شاهنامه است، اما مطابق استدلالی که در بخش مربوط انجام دادیم از حیث محتوایی و به علت داشتن ۹ الحاقی و حجم بالاتر ملحقات و عدم حفظ ساختار شاهنامه، یدین شکل نام گرفته است.

۵. بحث (تحلیل یافته‌ها)

هم قدیم‌ترین نسخ داستان برزو و هم اکثریت آن‌ها در وضعیت ۱ جای گرفته‌اند و از حیث متن‌شناسی، این جایگاه از اصالت بیشتری برخوردار است.

مطابق مطالعات این جستار از میان ۵۴ نسخهٔ برزوانامهٔ کوسج، ۲ نسخه «مستقل»، ۳ نسخه «مجموعه‌ای»، ۲ نسخه «ملحق» به برزوانامهٔ جدید، و ۴۷ نسخه ملحق به نسخ شاهنامه هستند (نسخ «شاهنامه‌ای»). بنابراین ۸۷ درصد نسخ شاهنامه‌ای بوده‌اند. اینکه برزوانامهٔ کوسج بیشتر در غالب نسخ شاهنامه آمده است تا به طور مستقل، نشان می‌دهد، برزوانامهٔ کوسج در ادب حماسی فارسی نه به عنوان اثری مستقل که به عنوان بخشی از شاهنامه (در سطح نسخه‌شناختی) رشد و نمو کرده است؛ در شناخت خاستگاه این متن، مهم‌ترین مؤلفه، نسبت این اثر با داستان‌های فردوسی بوده است. مهم‌ترین سؤال این جستار نیز پاسخ به این پرسش بوده است که در نسخهٔ مادر برزوانامهٔ سرودهٔ کوسج، شاعر داستان را در ادامهٔ کدام داستان در محور طولی شاهنامهٔ فردوسی سروده است؟

در پاسخ این پرسش باید دید، کدام‌یک از دو وضعیت ۱ و ۲، نسبت به دیگری اصالت بیشتری دارند؟

دربارهٔ استقرار داستان برزو بین دو داستان بیژن و میژ و یازده رخ (وضعیت ۱)، دو تناقض صریح با بخش‌های اصیل شاهنامه دیده می‌شود. یکی در مورد پیلسم و یسه، برادر پیران، دلاورترین پهلوان تورانی که جز رستم حریفی ندارد و در داستان «کین سیاوخش»، رستم او را به زخم نیزه کشته است (فردوسی، ۱۳۸۶) و مرگ مجدد او در داستان برزو به دست رستم تکراری متناقض‌نماست (کوسج، ۱۳۸۷) که البته مشابهش در شاهنامه در مورد کسان دیگری چون الوای نیز دیده شده است. همچنین در برزوانامهٔ کوسج، برزو ۲۰ ساله توصیف شده است (همان) در حالی که وقتی داستان برزو در عصر کیخسرو باشد، نطفهٔ او پیش از مرگ سهراب باید بسته شده باشد، اگر قتل سیاوش و تولد کیخسرو و عمر او را پس از این وقایع منظور کنیم، سن برزو تا چند برابر عمر کیخسرو افزایش می‌یابد.

این مساله احتمالاً از چشم شاعر دور مانده، اما همین تناقض‌ها (در کنار دلایل سبکی و زبانی و تقلیدهای واضح شاعر داستان برزو از فردوسی) باعث شد، ماکان ملحق بودن داستان را دریابد. البته قرن‌ها قبل از ماکان، برخی کاتبان نقاد غیرامانتدار که عادت داشتند در هر متنی دستبردی انجام دهند نیز این تناقض‌ها را دریافته بودند و قصد کردند با جابه‌جایی داستان برزو و انتقال آن

به میان دو داستان «رستم و سهراب» و «سیاوش» (وضعیت ۲) این اشکال را مرتفع کنند. اما دلایلی وجود دارد که ثابت می‌کند، این وضعیت تناقض‌زدایی شده، اصالت ندارد:

- قدیم‌ترین نسخه مستقل (کمبریج / ۸۲۹) و قدیم‌ترین نسخ شاهنامه موجود که داستان برزو را نیز دربر دارد (نسخ قرن نهمی هندوستان، سنت پترزبورگ، رایلند منچستر و دانشگاه فردوسی) و همچنین اکثریت مطلق نسخ موجود (۸۷ مورد از ۱۰۰ مورد) داستان برزو را بعد بیژن و منیژه آورده‌اند.

- در مقایسه نسخ شاهنامه حاوی داستان برزو، نسخ وضعیت ۲، نسبت به کهن‌ترین نسخه (کمبریج)، ضبط‌های تحریف‌شده بیشتری دارند و حضور ابیات الحاقی زیاد و ابیات محذوف یا جایگزین با ابیات متفاوت در این ۷ نسخه نسبت به ۴۰ نسخه وضعیت ۱ چشمگیر است. در عین حال، چند نسخه موجود در دسته ۲، نسبت به یکدیگر نیز تفاوت ضبط‌هایی در حد بسیار اندک دارند و در مواضع تفاوت ضبط‌ها با نسخه کمبریج، عمدتاً به نسخه سنت پترزبورگ ۸۴۹ ق. شباهت دارند. این نشان می‌دهد، همه این نسخ از حیث تبارشناسی از روی یک نسخه خاص تحریر شده‌اند که با فواصل زیاد به یکی از رونوشت‌های نسخه سنت پترزبورگ می‌رسد که خود این نسخه، داستان برزو را در وضعیت ۱ نقل کرده بوده است. این نسخه می‌تواند اقدم نسخ بخش ۲ باشد؛ یعنی نسخه ش. ۱۰۹۱۶۵۱ کتابخانه ملی مورخ ۹۵۹ ه.ق. که تنها نسخه این بخش است که داستان سوسن را نیز دارد و اولین نسخه‌ای است که روایت مرگ برزو را - از خود کاتب یا منبع دیگری - در پایان آورده است.

- اگر کوسج در سرایش داستان برزو، آن را به عنوان دنباله رستم و سهراب روایت کرده بود، بالطبع شاه ایران باید کاوس می‌بود. با این وجود، در تمام نسخ وضعیت ۱ از جمله اقدم نسخ و همه نسخ قرن نهمی، شاه ایران کیخسرو بوده؛ بنابراین، در نسخه مادر برزنامه نیز همه جا شاه، کیخسرو بوده است. پس از انتقال متن به بعد از رستم و سهراب، هر جا نام کیخسرو وجود داشته با تحریفی، این نام به کاوس یا کاوس کی بدل شده است. این قضیه از آنجا واضح می‌شود که در اقدم نسخ وضعیت ۲ - در صفحات آغازین متن - تا پایان بخش برزو و رستم، شاه کاوس است و هر بیتی که نام شاه آمده، تغییر قابل ردیابی است. مثلاً در بیت ذیل که برزو بعد از انتصاب به سالاری تورانیان به افراسیاب وعده غصب «تاج و تخت» شاه ایران را می‌دهد:

ستانم ز کیخسرو آن تاج و تخت   نمانم بر آن بوم، شاخ درخت
(کوسج، ۱۳۸۷)

این بیت در نسخ وضعیت ۲ با اندک تفاوت‌هایی در جزئیات، بدین شکل ضبط شده است:

ستانم ز کاووس کی، تاج و تخت
نمانم بر و^۱ بوم و شاخ درخت
(ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱: ۴۰؛ ش. ۱۲۶۱۳۵۷: ۲۱۴؛ ش. ۱۰۹۱۸۵۴: ۱۶۱، برلین ش. ۴۲۵۲: ۲۴۵)

یا وقتی خیر آمدن سپاه توران را به شاه ایرانشهر ابلاغ می‌کنند در عبارت «به کیخسرو...» (کوسج، ۱۳۸۷)، دگردیسی ذیل مشاهده شده است:

به کاووس آمد خبر در زمان
که آمد سپاهی چو باد دمان
(ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱: ۴۴؛ ش. ۱۲۶۱۳۵۷: ۲۱۷؛ ش. ۱۰۹۱۸۵۴: ۱۶۵؛ برلین ۴۲۵۲: ۲۴۹)

در حین روایت لشکرکشی برزو به ایران در نسخ وضعیت ۱ از زبان فرامرز خطاب به برزو که سپهدار توران است به شراب نشستن او و شاه و سران سپاه ایران و بسیارنوشی او چنین توصیف می‌شود:

چو دی بازگشتم ز آوردگاه	خود و نامداران ایران سپاه
به می شاد بودند گردان همه	خود و شاه [و] گردن کشان رمه
مرا شاه از ایشان فزون داد می	همی خورد بر یاد کاوس کی

(کوسج، ۱۳۸۷)

همچنین در جایی از نسخ وضعیت ۱، گزارش فرامرز از مجلس شراب نوشیدن کیخسرو به یاد کاوس در وضعیت ۲ به نوشیدن خود کاوس تبدیل شده است:

---

۱. در نسخه ن. ۱۰۹۱۶۵۱ این بخش به صورت «بمانم بدو...» ضبط شده است (۴۰).

چو دی باز گشتم ز آوردگاه   من و شاه کاوس و یکسر سپاه
به خوردن نهادیم سر تا به روز   که خورشید تابان گیتی فروز
برآمد، من از شاه خوردم فزون   شدم من به خواب اندرون تا کنون!
(شاهنامه ملی ش. ۱۰۹۱۶۵۱)

این وضعیت تا قبل از داستان سوسن رامشگر حاکم است. در این منظومه مجموعاً ۱۵۶ بار کلمه کیخسرو یا خسرو (بر مبنای نسخه کمبریج) آمده است که در نسخ وضعیت ۲ به کیکاوس یا کاوس بدل شده، یا کلاً بیت تغییر یافته است. اما از آغاز بخش سوسن، ناگهان در نسخه ۱۰۹۱۶۵۱ که اقدم نسخ وضعیت ۲ است، شاه ایران کیخسرو می شود و در رویارویی افراسیاب با سپاه ایران، فرماندهی با اوست:

جهاندار کیخسرو، از پشت پیل   زمین کرد، مانند دریای نیل
(همان)

بدین ترتیب در این نسخه -از ابتدای بخش داستان سوسن تا انتها- همه جا شاه ایران کیخسرو است در حالی که در بقیه نسخ وضعیت ۲ که رونوشت های این نسخه اند، تحریف کامل شده، همه جا شاه ایران، کاوس شده است. به همین جهت و به علت اینکه نقش کیخسرو در اپیزود سوسن نقشی محوری است و شاه ایران در این بخش نمی تواند کاوس باشد، این بخش مهم به خاطر ناهمخوانی با بقیه اثر حذف شده است.

بنابراین، در شش نسخه دیگر وضعیت ۲، داستان سوسن اصلاً وجود ندارد و در انتهای هر نسخه، روایتی مستقل در ۸۵ بیت به انتهای داستان الحاق شده که متضمن بخشیدن غور به برزو از طرف رستم و شکار رفتن برزو و رویارویی او با مهراس، دیو دوسر، و مرگ برزو و مهراس و خواب رستم و سوگواری او بر مرگ برزو است؛ متنی الحاقی با زبان و تصاویر سست تر نسبت به متن اصلی که به وسیله آن عملاً پایان باز داستان کوسج را تکمیل کرده اند. داستان مرگ برزو، روایتی است که به خاطر عدم شهرت و فقدان در غالب نسخ شاهنامه و عدم ورودش در هیچ یک از برزونا مه های طولانی و ضعفش در قیاس با ابیات اصلی متن، قطعاً الحاقی است و احتمالاً توسط کسی سروده شده و به انتهای نسخه ای از شاهنامه متضمن برزونا مه افزوده شده است. اصولاً اگر برزونا مه کوسج پایان بسته می داشت، چگونه

این فکر که داستان برزو امتداد پیدا کند در ذهن کسی چون عطایی شدت می‌گرفت؟ اینجا نظر پژوهشگرانی چون ون‌دبرگ و غفوری که این روایت (یا به قول غفوری شکلی کهن‌تر از آن) را در متن اصلی شاعر موجود فرض کرده‌اند به چالش کشیده می‌شود. در این بخش الحاقی آخر نیز شاه، کیخسرو است. در چند نسخه دیگر وضعیت ۲ از جمله نسخه مجموعه‌ای ش. ۱۱۰۲ مجلس در کل متن شاه ایران کیخسرو است و داستان مرگ برزو نیز وجود ندارد. بدین ترتیب، جابه‌جایی داستان برزو در نسخ شاهنامه از وضعیت ۱ به ۲ تدریجاً اتفاق افتاده در اولین نسخه وضعیت ۲ که شاید به دست ما نرسیده است (در قرن دهم)، فقط جای داستان عوض شده در رونوشت‌های بعدی این نسخه به تدریج تغییراتی مثل تبدیل کیخسرو به کاوس و افزودن داستان مرگ برزو اتفاق افتاده در نتیجه، این کیفیت‌ها در نسخ موجود عمومیت ندارد. گویا این تغییرات تدریجاً و توسط بیش از یک فرد و برای رفع تناقض‌های داستان انجام شده است.

- همچنین در اصل داستان کوسج اشاراتی مکرر به داستان سیاوش، کشته شدن و کین خواستنش است که ثابت می‌کند او این داستان را برای استقرار در فضای بعد داستان سیاوش سروده بوده است (کوسج، ۱۳۸۷). واضح‌تر از این، بخشی در آغاز داستان است: در بخشی که سپاه افراسیاب در حال گذر از حصار شنگان، کشاورز نیرومندی را می‌بینند که بعد معلوم می‌شود، برزو است. شاعر اشاره صریحی دارد به گریختن افراسیاب در انتهای داستان بیژن و منیژه و شکست او در جنگی در برابر رستم؛ ابیاتی که در همه نسخ برزونامه وجود دارد:

از آن پس که برگشت از آن رزمگاه	که رستم بر او کرد گیتی سیاه
که از بهر بیژن به توران زمین	چه آمد به روی سپهدار چین
بدان راه بی‌ره سراندر کشید	گریزان ز رستم به شنگان رسید

(کوسج، ۱۳۸۷)

مرجع ضمیر «آن» در تعبیر «از آن رزمگاه» در ابیات قبل از این بیت (که مطابق تصحیح نحوی بیت ۸۵ است)، روشن نیست، اما مرجع این ضمیر به انتهای داستان بیژن و منیژه بازمی‌گردد. در پایان این داستان، بعد از نجات بیژن از چاه افراسیاب در بخش «گفتار اندر رزم رستم زال با افراسیاب» (فردوسی، ۱۳۸۶)، افراسیاب و سپاهش در برابر

رستم و ایرانیان شکست سختی می‌خورند و ایرانیان فاتحانه به ایران و تورانیان به توران باز می‌گردند. به همین جهت در غالب نسخ وضعیت ۱ برای رفع تناقض، بخش اول داستان برزو که تولد و رشد برزو را روایت می‌کند، حذف شده، کاتبان پایان داستان بیژن و منیژه را به «رفتن افراسیاب به زمینِ سنگان [پس از شکست از رستم] و دیدن برزوی» متصل کرده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

بدین ترتیب، شکل اصیل داستان برزو وضعیت ۱ است و جابه‌جایی داستان از وضعیت ۱ به ۲، حذف اپیزود سوسن و افزودن اپیزود مرگ برزو، متأخر بوده و کاتبان -نه شاعر اصلی- آن را انجام داده‌اند. بنابراین، از حیث دانش نسخه‌شناختی، وجود آن‌ها در متن (در قیاس با نسخه‌ی مادر) از اصالت برخوردار نیست و تردیدی باقی نمی‌ماند که شاعر در نسخه‌ی مادر برزوانامه، داستان را بلافاصله بعد از بیژن و منیژه و در عصر پادشاهی کیخسرو سروده بوده به تناقض‌هایی که چنین داستانی با اطلاعات مستخرج از داستان‌های دیگر شاهنامه داشته، توجه نکرده بود. این اهمال‌ها در غالب متون حماسی دیده می‌شود و بخشی از طبیعت حماسه است.

در پایان باید این گونه پاسخ سؤالات مقاله را ارزیابی کرد که:

- در نسخه‌ی مادر، چه کوسج داستانش را خود به نسخه‌ی شاهنامه افزوده باشد، چه بعدها دیگران این کار را کرده باشند، این داستان در دنباله‌ی داستان بیژن و منیژه روایت شده است؛ به گونه‌ای که ابتدا با یک فلش‌بک (بازگشت به گذشته)، آشنایی سهراب و شهرو و تولد و رشد برزو در ۸۵ بیت روایت شده با بازگشت به زمان حال، صحنه‌ی پایان داستان بیژن (صحنه‌ی گریختن افراسیاب پس از شکست از رستم) به دیدار اتفاقی او و برزو متصل می‌شود.

- غالب کاتبان شاهنامه یا کیفیت بازگشت به گذشته‌ی شاعر را در ابتدای داستان برزو درک نکرده بودند یا با برخی تناقض‌ها چون قتل دوباره‌ی پیلسم و فاصله‌ی زیاد تولد برزو تا عصر پادشاهی کیخسرو و عدم تناسب آن با سن ۲۰ ساله برزو در داستان مشکل داشتند؛ در نتیجه، گروه اول، این ابیات اولیه را حذف کرده، گریز افراسیاب را در انتهای داستان بیژن به برخورد او با برزو وصل کردند (وضعیت ۱). برخی نیز برای رفع تناقضات، داستان را به جای دیگری (بعد مرگ سهراب) منتقل کردند؛ آن‌ها نیز داستان سوسن را حذف و شاه را از کیخسرو به

کاوس بدل کردند (وضعیت ۲)، غافل از اینکه همین جابه‌جایی خود تناقضات مضاعفی در داستان ایجاد می‌کرد.

– از چهار بخش داستان برزو، آشنایی سهراب و شهر و تولد برزو/ داستان رستم و برزو/ داستان سوسن / و فرجام کار برزو، تنها بخش الحاقی، روایت فرجام برزوست که عدم تناسب سبکی آن با بقیه منظومه نیز عدم اصالت آن را تأیید می‌کند. کاتبانی که محل داستان را تغییر نداده بودند، بخش اول داستان را و کاتبانی که داستان را جابه‌جا کرده بودند، بخش سوسن را حذف کرده بودند و به جای این بخش، روایت مرگ برزو را اضافه کرده بودند.

بدین ترتیب نظر ون‌دبرگ درباره اصالت محل داستان برزو در ادامه داستان سهراب در نسخه سروده شاعر و همچنین نظر غفوری در مورد وجود پیش‌متن روایت مرگ برزو در نسخه مادر، غیرقابل پذیرش به نظر می‌رسد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Farzad Ghaemi

<http://orcid.org/0000-0003-0633-6894>

منابع^۱

- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*. جلال خالقی مطلق. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- کوسج، شمس‌الدین. (۱۳۸۸). *برزونامه (بخش کهن)*. تصحیح اکبر نحوی. تهران: میراث مکتوب.
- غفوری، رضا. (۱۳۹۶). بررسی روایتی منظوم از پایان زندگی برزو. *شعر پژوهی*، ۸(۴)، ۱۰۵-۱۲۸.

doi:10.22099/JBA.2017.3870

---

۱. در این جستار به دو نسخه برزونامه جدید عطایی، یک نسخه برزونامه کهن (کوسج) و ۴۷ نسخه شاهنامه فردوسی استناد شده است که چون مشخصات نسخ در جدول ۱ و ۲ ثبت شده‌است، در بخش منابع از تکرار مشخصات نسخ پرهیز شده‌است.

- قائمی، فرزاد. (۱۳۹۸). بررسی سنت ادبی «الحاق‌سرایی» و تحلیل انگیزه سرایش شاعر در منظومه‌های حماسی پس از شاهنامه (مطالعه موردی: *برزونامه کهن*). *زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، ۷۲(۲۳۹)، ۱۰۳-۱۲۶. doi:10.22034/PERLIT.2019.9280
- _____ (۱۳۹۶). تصحیح و بررسی یک روایت الحاقی در نسخ شاهنامه (داستان مرگ برزو). *ارح‌نامه خرد*، تهران: مروارید، ۴۰۵-۴۲۱.
- _____ (۱۳۹۹). جستجوی منابع جدیدی در رابطه با نام سراینده و تخمین زمان سرایش *برزونامه کهن*. *شعر پژوهی*، ۱۲(۱)، ۱۲۲-۱۴۹. doi: 10.2019.31543.3217
- نحوی، اکبر. (۱۳۸۰). ناگفته‌هایی درباره *برزونامه*. *نشریه ادبیات و علوم انسانی مشهد*، ۳۴(۱ و ۲)، ۳۷۱-۳۸۸.

References

- Blois, F. De. (1990). *Persian Literature - A Bio-Bibliographical Survey: Poetry of the Pre-Mongol Period*, Volume 5, *Royal Asiatic Society Books*, Routledge, 2004.
- Eldon, J. E. & Gordon D. F. (1993). *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism*,. 45 of *Studies and documents*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Ehrman, Bart D. (2006). *Studies in the Textual Criticism of the New Testament Tools, Studies and Documents*, BRILL.
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh*, 8 vols., Edited by Jalal Khaleqi Mutlaq, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Ghafouri, R. (2017). A Study of the Poetic Narrative of the End of Barzu's Life, *JBA.*, 8 (4), 105-128. doi: 10.22099/JBA.2017.3870. [In Persian]
- Ghaemi, F. (2019). The Study of the Literary Tradition of Compiling the Accompanying Story. *Persian Language and Literature of Tabriz*, 72 (239). 103-126. doi:10.22034/PERLIT.2019.9280. [In Persian]
- _____. (2017). Textual criticism and study of an Accompanying story in *Shāh-nāma* manuscript (the story of Barzu's death). *Arj-nama*, Tehran: Morvarid, 405-421. [In Persian]
- _____. (2019). Searching for new sources in relation to the name of the poet and estimating the time of composing the old *Barzunama*. *JBA*, 12 (1), 122-149. doi: 10.2019.31543.3217. [In Persian]
- Kusaj, S. (2009). *Barzunama (old section)*. Akbar Nahvi. Tehran: Written Heritage. [In Persian]
- Molé, M. (1953). L'épopée iranienne après Firdosi. *La Nouvelle Clío* 5, 377-93.

- Nahvi, A. (2001). Untold Stories about *Barzunama*. *Journal of Literature and Humanities of Mashhad*, 34 (1-2), 371-388. [In Persian]
- Safa, Z. (1954). *Epic poetry in Iran*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Van den Berg, Gabrielle. (2010). *BORZU-NĀMA* (article 2) in *Encyclopedia Iranica*, accessed October.
- _____. (2011). The *Barzunama* in the Berlin *Shahnama* Manuscripts, *Proceedings of Millennium of the Shahnama*. Tehran: The Academy of Persian Language and Literature.

استناد به این مقاله: قائمی، فرزاد. (۱۴۰۱). بررسی اصالت بخش‌های مختلف برزنامه کهن و نسبت متنی اثر با شاهنامه فردوسی؛ بر مبنای نقد متن شناختی نسخ منظومه. فصلنامه متن‌پژوهی ادبی، ۲۶ (۹۱)، ۱۷۹-۲۰۲. doi: 10.22054/LTR.2020.36896.2461

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.